

DİNSEL EĞİLİMLE ÖN YARGI VE HOŞGÖRÜSÜZLÜK ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE PSİKOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

Yard. Doç. Dr. Asım YAPICI
Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Anabilim Dalı
asimyapici@cu.edu.tr

Doç. Dr. Hasan KAYIKLIK
Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Anabilim Dalı
hkayiklik@cu.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma dinsel eğilimle ön yargı ve hoşgörüsüzlük arasındaki ilişkileri tartışmak istemektedir. Çünkü Allport'a göre insanın kişilik yapısı dinsel yaşantısını etkilemektedir. Dolayısıyla içe dönük bireylerde içsel (derunî) bir dindarlık, dışa dönüklerde ise buna uygun (dış beklentiye yönelik) bir dindarlık eğilimi görünmektedir. İçe dönük dindarlar inandıkları dini yaşarlar, dışa dönükler ise dinlerini kullanma eğilimindedirler. Bu sebeple dışa yönelik dindarlara nispetle içe yönelik dindarlar daha az ön yargılı, daha fazla hoşgörülüdür. Allport ve arkadaşları yaptıkları deneysel çalışmalarda bu teorik öngörüğü destekleyen sonuçlar elde etmişlerdir. Ancak gerek Batıda, gerekse Ülkemizde bu görüşü desteklemeyen bulgulara da ulaşılmıştır. Biz de bu çalışmada Allport'un kuramsal yaklaşımını Müslüman bireyler üzerinde test etmeyi amaçladık. Bu çerçevede üniversiteli gençlerin dinsel eğilimleriyle dinsel partikularizm, dinsel dogmatizm, dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihleri ve hoşgörüsüzlük düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceledik. Elde edilen sonuçlar; içe dönük dindarların daha ön yargılı, dışa dönük dindarlarınsa daha hoşgörülü olduğunu ortaya koymuştur. Bu da Allport'un kuramsal yaklaşımının uygulama yaptığımız örnekte desteklenmediği anlamına gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Allport, dinsel eğilim, içe dönük-dış dönük dindarlık, ön yargı, hoşgörüsüzlük

A Psychological Study About The Relationship Among Religious Orientation, Prejudice and Intolerance

ABSTRACT

This study aims to discuss the relationships among religious orientation prejudice and intolerance. Because according to Allport, the personal structure of man has an influence on his religious life. Therefore; it seems that the intrinsic individuals have intrinsic religiosity, and the extrinsic individuals have extrinsic religiosity. Intrinsically motivated person lives his religion, whereas extrinsically motivated person uses his religion. For this reason the intrinsic religious person has more tolerance and less prejudice than extrinsic religious person. Allport and his collaborationists have found results that support their theoretical foresights in their studies. But both in the West and in Turkey, results which do not support these findings were found. In this study we have worked to test Allport's theoretical approach on Muslim subjects. In this context we studied the correlation among religious orientation of university student and their religious particularism, religious dogmatism, social distance preferences directed towards religious society and their level of intolerance. The results of the study indicate that intrinsic religious students have more prejudice and extrinsic religious students

have more tolerance. This means that the theoretical approach of Allport is not supported by the example that we practiced.

Key words: Allport, religious orientation, intrinsic religiosity, extrinsic religiosity, prejudice, intolerance.

Giriş

Dinsel yaşayışın kişiliği, kişiliğin de dinsel hayatı belirli şekillerde etkilediği farklı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Mesela Fromm'a (1993) göre bir dinin Tanrı ve insan anlayışına bağlı olarak ortaya koyduğu dünya görüşü, bireyin kişiliği üzerinde belirleyici bir etkiye sahipken, Allport'a (1950) göre bireyin kişilik özellikleri onun dindarlık şeklini biçimlendirmektedir. İster dinsel inançlar bireyin kişiliği üzerinde, isterse bireyin kişilik yapısı dinsel yaşayışı üzerinde etkili olsun, her iki durumda da, dinin insan davranışları üzerinde şu ya da bu şekilde bir etkiye sahip olduğu ileri sürülmektedir. Biz bu çalışmamızda dinsel eğilimlere dayalı olarak şekillenen dinsel yaşayış biçimlerinin, bireylerin dinsel partikülarizm*, dinsel dogmatizm** ve hoşgörüsüzlük düzeylerini ne yönde etkilediğini, buradan hareketle dış gruplara yönelik nasıl bir sosyal mesafe alanının geliştirildiğini, yani dinin din dışı tutum ve davranışlar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu araştırmak istiyoruz.

Kuramsal Çerçeve

Farklı inanışları, uygulamaları ve yaşayış biçimlerini içerdiği için din olgusunu kavramlaştırma hususunda herkesin kabul edebileceği ortak bir tanım mevcut değildir. Bu sebeple farklı akademik birimler tarafından çok çeşitli tarifler ileri sürülmüştür. Dindarlığın tanımlanmasında da aynı durum söz konusu olduğu için, dinsel yaşayışın farklı görüntülerinden hareketle farklı dindarlık tiplerinden bahsedilmektedir. Ancak

* *Dinsel partikülarizm* kişinin kendi inancının en doğru ve tek gerçek inanç olduğuna inanması (Köktaş, 1993; Koştaş, 1995; Yaparel, 1987), bundan dolayı da öteki dinsel inançlara ve gruplara, duygusal açıdan, dışlayıcı bir tavır içinde bulunmasıdır (Dittes, 1969). Esasen bu da gerek dinsel kimliğin gerekse iç grubun inanç safiyetinin korunması için bireylerin kendilerini öteki inanç gruplarından ayırtmalarını ve farklılaştırmaları anlamına gelmektedir (bk. Yapıcı, 2002; 2004; Yapıcı ve Zengin, 2003)

** *Dinsel dogmatizm* ifadesi dinsel dogmalara sıkı sıkıya bağlılıktan ziyade Rokeach'ın (1960) belirttiği üzere "*kapalı bir zihinsel yapıya sahip olma*" anlamındadır. Gerçi bu anlamda da dinsel dogmalara kuvvetli bir bağlılık söz konusudur. Ancak dinsel dogmalara sıkı sıkıya bağlı olan herkes dogmatik bir zihinsel yapıya sahip değildir. Çünkü dogmatik düşünce tarzı sadece dinden kaynaklanmamakta, din karşıtı pek çok düşünce akımı da mensuplarında dogmatik bir zihinsel yapının oluşumunu besleyebilmektedir (Argyle, 2000; Hökelekli, 1993; Vergote, 1999) Dinsel açıdan dogmatik olanları ayırt edici temel özellikler ise dünyayı tek biçimli, siyah-beyaz olarak algılama ve ara tonları görememe, ön yargılı tutum ve davranışlar göstermeye eğilimli olma, yenilenmeye ve değişime kapalı olma, farklı görüşlere ve öteki inanç gruplarına karşı hoşgörüsüz ve tahammülsüz olmadır (Leyens, Yzerbyt ve Schadron, 1996; Yzerbyt ve Schadron, 1996). Bu anlamda dinsel dogmatizm dış dini gruplara yönelik olumsuz bakışın zihinsel boyutunu oluşturmaktadır (daha fazla bilgi için, bk. Yapıcı, 2002; 2004; Yapıcı ve Zengin, 2003).

inanılan insanların dinsel yaşayış biçimlerini belirli tipler altında gruplandırmak sanıldığı kadar kolay bir iş değildir (Yavuz, 1982: 100). Çünkü Hodgson'un da (1993: I, 320) belirttiği gibi, dindarlık şekillerini incelemek sanat eserlerinde kullanılan üslupları incelemekten daha zordur. Böyle bir girişimde *birincisi*, dindarlık tiplerinin neye ve hangi ölçüte göre oluşturulacağı, *ikincisi* ise çok değişik şekillerde ve kişiye özgü olarak yaşanan dinsel hayatın belirli tiplerde nasıl toplanabileceği meselesi olmak üzere, en azından, iki temel güçlük karşılanmaktadır (Yapıcı, 2002: 76).

Dindarlık tipleri çıkartmak, bir anlamda, birbirinden çok farklı şekillerde yaşanan dinsel hayatları belirli kavramlar altında toplayarak adlandırmak demektir. İsimlendirme ve kavramlaştırma ise nesnel gerçekliğin algılanan belli bir kısmının bir kelime içine hapsedilmesi anlamına gelmektedir. Bunun da ötesinde isimlendirme ve kavramlaştırmada, olgu genelleştirilerek ifade edildiği için detaylar gözden kaybolmaktadır (Koç, 1995: 34), yani burada ana hatlarıyla bir gruplandırma (kategorizasyon) süreci söz konusudur. Belirli açılardan birbirlerine az ya da çok benzeyen hususları aynı kavram altında algılama ve değerlendirme anlamına gelen bu süreçte ise olguların birbirinden farklılaşan yönleri göz ardı edilerek benzerlikler üzerine vurgu yapılmaktadır. Bu sebeple dindarlıkla ilgili yapılan tarifleri ve ortaya konan sınıflandırmaları bu olguyu gerektiği gibi dile getiren açıklamalar olarak kabul etmek, birtakım zorlukları ve sıkıntıları da beraberinde getirebilir. Bununla birlikte yapılan tüm dindarlık tanımlarını ve tiplmelerini dindarlık olgusunu anlama ve açıklamada teorik bir çerçeve olarak kabul etmek ve bunları konu hakkında rahatlıkla konuşmaya imkan veren zihinsel bir sınıflama olarak değerlendirilebilmek mümkündür (Yapıcı, 2002: 77-78).

Dindarlığın tanımlanması hususunda dinsel hayatla ilgili hangi unsurların dindarlık içerisinde ele alınacağı meselesi uzun süre tartışılmıştır. Bu bağlamda 1960'lı yıllara kadar, din alanında yapılan çalışmalarda *Tanrıya inanç, kiliseye devamlılık, ibadetlere katılım ve bir mezhebe, tarikata ya da dinsel bir gruba aidiyet* gibi göstergeler dindarlık ölçütleri olarak kabul edilirken (bk. Yaparel 1987: 37; Köktaş, 1993: 50-51), daha sonra Glock ve Stark'la birlikte başlayan süreçte dinsel hayat çok boyutlu bir şekilde kavramlaştırılmaya başlanmıştır. Yaşayan dünya dinlerini inceleyen bu iki araştırmacı dinsel hayatı "*duygu*", "*inanç*", "*ibadet*", "*bilgi*", ve "*etki*" olmak üzere beş boyutta ele almışlar (Stark ve Glock, 1969; Glock, 1998) ve bir kişiyi dindar olarak değerlendirip değerlendirmeme konusunda sadece inanç ve ibadetlere devamlılığın yeterli bir ölçüt olmadığını ortaya koymuşlardır. Daha sonra bu araştırma geleneği farklı araştırmacılar tarafından yeni boyutlar ilave edilerek devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bu gelişmeler ise dindarlığın gerek tanımlanmasında gerekse sınıflandırılmasında yeni açılımlar meydana getirmiştir (Onay, 2001).

Tarihsel süreç içerisinde, gerek Müslümanlar gerekse Hıristiyanlar arasında, *taklidi* ve *tahkiki* dindarlık, bu bağlamda *halkın* (avam) ve *seçkinlerin* (havas) dindarlığı şeklinde birbirini tamamen dışlamayan, ancak birbirinden önemli ölçüde ayrılan iki temel dindarlık tipinin yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde ise bilim adamları, farklı bakış açılarından hareketle, çeşitli dindarlık biçimleri ileri sürmüşlerdir*: Mesela Allen (1965) dindarlığı gelenekte var olan şekliyle *taklidi* ve

* Dindarlık tipleri hususunda daha fazla bilgi için, Hökelekli (1993), Kayıklık (2000), Sezen (2002), Yapıcı (2002) ve Yıldız'ın (1998) çalışmalarına bakılabilir.

tahkiki olmak üzere ikili bir tarzda ele almaktadır (Meadow ve Kahoe, 1984). Hemen hemen aynı olguyu Lenski (1961) *kurumsallaşmış-geleneksel ve özümsemiş-bireysel* dindarlık şeklinde ifade etmektedir (Allport, 1968). Daha farklı bir bakış açısıyla Fromm (1993) *otoriter ve humaniter dindarlık* tiplerinden bahsederken; Allport (1960) *içe dönük ve dışa dönük* dindarlık modeli üzerinde yoğunlaşmıştır. Allport'un yaklaşımını kapsayıcı bulmayan Batson ve Ventis (1982) söz konusu iki dindarlık tipine üçüncü bir tip olarak *arayışsal* dindarlığı eklemiştir. Dinin zihinsel yapıda temsil edilişi ve sosyal hayata yansımalarını ön plana çıkararak Yapıcı ise (2002) *liberal, muhafazakar, dogmatik* ve *fanatik* dindarlık biçimleri üzerinde durmaktadır. Burada söz konusu edilen dindarlık tiplerinin hemen hepsinin, az ya da çok ön yargı, hoşgörüsüzlük ve ayrımcılıkla ilişkisi kurulmaktadır. Fakat biz burada Allport (1960) tarafından ileri sürülen ve ön yargılı tutum ve davranışlarla ilişkisi çok çeşitli araştırmalara konu olan *içe dönük* ve *dış dönük* dindarlık tipleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Allport'a (1950, 1954, 1960, 1966, Allport ve Ross, 1967) göre dindarlık, bireyin kişilik yapısına bağlı olarak farklı bir şekil alabilmektedir. Bu çerçevede o, dindarlığın *içe dönük* (iç güdümlü) ve *dışa dönük* (dış güdümlü) olmak üzere iki temel görüntüsü olduğundan bahsetmektedir. *İçe dönük dindarlar* inandıkları dini yaşarlar. Çünkü onlar için din bir amaç konumundadır, yani içten gelen bir denetimle bireyi yönlendiren din, kişinin kendisini gerçekleştirmesine hizmet etmektedir. Hoşgörü, sevgi, saygı, başkalarına karşı iyi niyetli olma, ön yargı ve ayrımcılıktan uzak durma gibi insancıl eğilimler bu tip dindarlarda daha fazla görülür. Bu tür dindarlığa *deruni dindarlık* da denmektedir (Kayıklık, 2003). *Dışa dönük dindarlıkta* ise kişinin davranışlarının birinci derecede belirleyicisi olmayan din adeta başka maksatlar için bir vasıta konumundadır. Dışsal-çevresel faktörlerle güdülenen bu tür dindarlarda, dinin kişisel gayeler için kullanılma eğilimi daha fazla ön plana çıkmaktadır. Çünkü onlar dinin bireysel ve toplumsal pek çok faydasının ve işlevinin olduğuna inanmaktadır. Esasen bu inanç da, dinin insanî arzu ve ihtiyaçlara hizmet etmesi gerektiği duygu ve düşüncesinden beslenmektedir. Bu ise dışa dönük dindarların dini kendi kişisel arzularına en uygun düşecek bir biçimde algılayıp değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu tür dindarlar zaman zaman inançlarına sıkı sıkıya bağlanarak katı, tutucu, hoşgörüsüz ve dogmatik eğilimler sergileyebilirler. Bu da onları *ötekine* yönelik tutum ve davranışlarında daha fazla ön yargılı olmaya götürmektedir. Kişisel arzu ve eğilimlerden pek fazla fedakarlıkta bulunmadan Tanrıdan faydalanmak istenildiği ve din şahsî gayeler için bir araç olarak kullandıkları için (bk. Allport ve Ross, 1967; Batson ve Ventis, 1982; Donahue, 1985; Kayıklık, 2000), bu tür dindarlık biçimine *dış beklentiye yönelik dindarlık* (Kayıklık, 2003), *psikolojik ihtiyaçlara dayalı dindarlık* ya da *işlevsel dindarlık* da denilebilir (Hökelekli, 1993; Godin, 1986). Allport'un dindarlığı iki boyutlu olarak kavramlaştırmasına çeşitli açılardan itiraz eden Batson ve Ventis (1982), *araçsal* ve *amaçsal dindarlığa* üçüncü bir boyut daha ekleyerek *arayış dindarlığı*ndan bahsetmişlerdir. Dine sorgulayıcı bir yaklaşımı kabul eden, bu sebeple basmakalıp, stereotipik ve kesin yargılı cevapları reddetmeye eğilimli olan arayışsal dindarlar, varoluşsal kaygılarla yüzleşmeye hazırlıklı, özeleştiri yapabilen, pozitif bir şüphe içerisinde bulunan ve değişime açık duran kişilerdir. Bu sebeple de bunların ön yargı ve ayrımcılık düzeyleri oldukça düşüktür (Sezen, 2002).

Sosyal psikolojik anlamda, ön yargı bir kişiye sırf belli bir gruba ait olduğu için farklı bir tutum ve tavır takınma anlamında kullanılmaktadır (Billig, 1984; Şerif ve

Şerif, 1996). Araştırmacılar *kişisel ön yargı ve grup ön yargısını* birbirinden ayırdıkları gibi (Azzi ve Klein, 1998); *marazî (patolojik) bir karakter arz eden ön yargı* ile içinde yaşanan sosyo-kültürel çevreden beslenen *norm ön yargılarını* da birbirinden ayırmaktadırlar (Pettigrew, 1958). Gruplar arası sosyal mesafeler ise ön yargıların davranışa dönüşme biçimi olarak kabul edilebilir. Bu anlamda bir grup içerisindeki bireylerin sosyal mesafe tercihleri, temelde, o grubun ön yargılarını ifade etmektedir (Şerif ve Şerif, 1996, Yapıcı, 2004). Buradan hareketle ön yargıların sosyal mesafe tercihlerini, sosyal mesafe tercihlerinin de ön yargıları karşılıklı olarak beslediğini söyleyebilmek mümkündür.

Ön yargılarla ilgili çalışmalarda bir yandan ön yargıları harekete geçiren asıl sürecin ne olduğu tartışılırken, öte yandan ön yargılı tutum ve davranışları etkileyen ikincil faktörlerin neler olduğu konusunda da araştırmalar yapılmakta, din ve dindarlığın ise şu ya da bu şekilde bu hususu etkilediği ileri sürülmektedir**. Bu bağlamda yapılan çalışmalara bir göz atacak olursak, birbirinden oldukça farklı sonuçlarla karşılaşmamız mümkündür:

Dinin sosyal davranışlar üzerinde nasıl bir etkisi olduğu sorusuna cevap arayan araştırma geleneği çerçevesinde yapılan çalışmalar XX. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamış, özellikle II. Dünya Savaşından sonra hızlanmıştır. Bu bağlamda ilk yapılan araştırmalar dindarlıkla azınlık gruplarına karşı ön yargılı olma arasındaki ilişki üzerinde odaklanmıştır (Gorsuch, 1998). Önceleri bir kiliseye düzenli olarak devam edip etmeme ve dindarlığı yüzeysel ya da samimi yaşamının ön yargıları ne yönde etkilediği araştırılırken, daha sonra özellikle Allport'un (1954; 1966; Allport ve Ross, 1967) dindarlığı kişilik yapısıyla ilişkilendirerek sınıflamaya ve tanımlaya başlamasından itibaren dindarlık biçimlerinin ön yargılı olup olmamakla nasıl bir ilişki içerisinde olduğu araştırılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen çalışmalarda içe dönük dindarların dışa dönük dindarlardan daha ön yargısız ya da daha az ön yargılı oldukları şeklinde bulgular elde edilmiştir. Allport'a göre bu durum içe dönük dindarların samimi bir şekilde dini bir amaç olarak yaşamalarından, dışa dönük dindarlarsa dini bir araç olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır.

İçe dönük-dışa dönük dindarlık tiplerinin hoşgörüsüzlük, ön yargı ve dogmatizm düzeylerinin araştırıldığı bazı çalışmalarda ise daha farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

* Ön yargıları harekete geçiren asıl sürecin ne ya da neler olduğu hususunda farklı teoriler ileri sürülmüştür. Bu teorilerden engellenme-saldırganlık (Dollard, Doob, Miller, Mowrer ve Sears, 1939), yetkeci kişilik (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson ve Sanford, 1950) ve dogmatik zihinsel yapı (Rokeach, 1960) kuramı ön yargıların oluşumunda birey içi (intra-individual) süreçleri ön plana çıkarırken, gerçekçi çatışma teorisi (Şerif ve Şerif, 1979; 1996) ve sosyal kimlik teorisi (Tajfel, 1972; Tajfel, Billig, Bundy ve Flament, 1979; Tajfel ve Turner, 1986; Turner, 1979) meseleyi grup düzeyinde çözümlemek istemektedir. (Daha fazla bilgi için, bk. Harlak, 2000; Leyens, Yzerbyt ve Schadron, 1996; Yzerbyt ve Schadron, 1996; Yapıcı, 2004).

** Din ve dindarlığın ön yargılı olma ile ilişkisi hususunda daha fazla bilgi için, bk. Allport (1954; 1966; Allport ve Ross, 1967); Argyle (1965, 1999), Argyle ve Beit-Hallahmi (1975), Beit-Hallahmi ve Argyle (1997), Batson ve Ventis (1982), Dittes (1969), Gorsuch (1998), Kayıklık (2001), Gürses (2001), Hökelekli (1993), Payette (1970), Sezen (2002), Vergote (1999), Yapıcı (2004).

Örneğin Kayıklık (2001) meslek grupları üzerinde yaptığı bir araştırmada, imamların dindarlık bakımından diğer meslek gruplarına göre daha içe dönük olduklarını ve hoşgörüsüzlük ölçeğinden daha yüksek puan aldığını tespit etmiştir. Gürses'in (2001) üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmadan elde ettiği sonuçlar ise, içe dönük dindarların dışa dönük dindarlardan hem daha dogmatik hem de daha fazla ön yargılı olduğunu ortaya koyacak mahiyettedir. Başka bir deyişle, dışa dönük dindarlar daha az dogmatik ve daha az ön yargılıdır. Bu sonuçlar ise Allport'un (1954, 1966; Allport ve Ross, 1967) öngörülerıyla ve bulgularıyla uyuşmamaktadır. Bu farklılığın nasıl izah edilebileceğine gelince; ilk olarak, içe dönük ve dışa dönük dindarlık biçimlerinin farklı dinî-kültürel ortamlarda değişiklik gösterebileceği düşünülebilir. Sonra Pettigrew'e (1958) dayanarak, özellikle geleneklere daha çok değer veren toplumlarda görünen ön yargılı tutum ve davranışların, orada yaşayan bireylerin kişilik yapısından ziyade, mevcut sosyo-kültürel normlardan kaynaklanmış olma ihtimali akla gelebilir (bk. Billig, 1984: 463-465; Leyens, Yzerbyt ve Schadron, 1996: 54; Yzerbyt ve Schadron, 1996: 24). Nitekim Yapıcı (2004) tarafından yapılan bir çalışmada ilahiyat fakültesi öğrencilerinin diğer fakülte ve bölüm öğrencilerine nispetle öteki dinî-sosyal gruplara karşı daha uzak bir sosyal mesafede buldukları, bunun da onların dinsel bilgi, dinsel partikularizm ve dinsel dogmatizm düzeylerinin yüksek olmasından kaynaklandığı, ayrıca farklı bölümlerde eğitimlerini sürdüren üniversite öğrencileri arasında dine önem verme düzeyi arttıkça ön yargı ve dinsel dogmatizm düzeylerinin de arttığı, bu sebeple *ötekine* yönelik sosyal mesafe puanlarında önemli ve anlamlı düzeyde bir düşüş ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Yapıcı ve Zengin (2003) tarafından ilahiyat fakültesi öğrencileri üzerinde yapılan başka bir çalışmada ise yüksek seviyede din eğitimi alan öğrencilerin dinin etkisini hissetme düzeyleriyle dinsel dogmatizm ve dinsel partikularizm düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte birinci sınıfla son sınıf arasında anlamlı bir farklılık olduğu da görülmüş, son sınıfta okuyan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin dinsel partikularizm ve dinsel dogmatizm puanlarında anlamlı derecede bir düşüş gözlenmiştir. Bu da nitelikli ve sağlıklı bir dinsel bilgi artışıyla birlikte ön yargıların zayıfladığı şeklinde yorumlanabilir.

Görüldüğü üzere dindarlık ile ön yargılı olma arasındaki ilişki tek yönlü değildir. Bazı çalışmalarda dinin ve dindarlığın ön yargıları azalttığı ve zayıflattığı, bazı çalışmalarda ise çoğalttığı ve kuvvetlendirdiği yönünde bulgular elde edilmiştir. Ancak genel anlamda değerlendirildiğinde çeşitli dinsel ve etnik gruplara yönelik ön yargılı tutumların ortaya çıkmasında din faktörünün, şu ya da bu şekilde, belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Dinin bu husustaki etki ve yönlendirmesi ise, genelde, dinsel öğretilerin muhtevassından, dinin mensuplarına dünyayı anlamaları hususunda bir izafet çerçevesi sunmasından ve bütün bunların etnosantrik eğilimlerle birleşmesinden kaynaklanmaktadır (Argyle, 2000; Dittes, 1969, Yapıcı, 2003, 2004). Nitekim Taylor ve Jaggi (1974) ile, Hewstone, Islam ve Judd'ın (1993) çalışmalarında dinî grupların birbirlerine yönelik sosyal algılarını şekillendiren ön yargıların büyük oranda dinsel etnosantrizmden beslendiği ortaya konulmuştur. Bu sebeple dinsel inançlarıyla daha fazla özdeşleşenler "*öteki*" olarak kabul ettikleri kişi ya da gruplara karşı daha fazla ön yargılı davranma eğilimi göstermektedir (Bourhis ve Gagnon, 1994: 745; Capozza ve Volpato, 1994: 24).

Uygulama ve Yöntem

Amaç

Bu çalışmanın amacı; içe dönük ve dışa dönük dindarlık eğilimi ile dinsel partikularizm, dinsel dogmatizm, dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihleri ve hoşgörüsüzlük arasında nasıl bir ilişki olduğunu incelemekten ibarettir. Bu sebeple bireylerin kişilik yapısına bağlı olarak ortaya çıkan dini algılama ve yaşama biçimlerinin, yani dindarlık şekillerinin onların bireysel ve sosyal hayatlarına nasıl yansıdığı sorusuna cevap aranmakta, böylece dinsel yaşayış biçimlerinin din dışı davranışlar üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu araştırılmak istenmektedir.

Hipotezler

1- Dindarlık eğilimiyle dinsel partikularizm (1-a), dinsel dogmatizm (1-b), ve belirsizlik karşısında hoşgörüsüzlük (1-c) arasında anlamlı bir ilişki görülecektir. Buna göre içe dönük dindarlara nispetle dışa dönük dindarların duygusal açıdan daha partikularist, zihinsel açıdan da daha dogmatik ve daha hoşgörüsüz olacakları ön görülmektedir.

2- Dinsel eğilimle Hıristiyanlara, Yahudilere ve Hindulara yönelik sosyal mesafe tercihleri arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkacaktır. Bu çerçevede dış güdümlü dindarların öteki dinsel gruplara karşı daha fazla ön yargılı olacakları düşünülmektedir.

Araştırmada ayrıca dinsel partikularizmle dinsel dogmatizm, hoşgörüsüzlük ve öteki dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeler arasındaki korelasyonlara da bakılmıştır.

Örneklem ve Uygulama

Araştırma Çukurova Üniversitesine bağlı yedi farklı bölümde lisans düzeyinde öğrenim gören ve basit tesadüfi yöntemle seçilen 138'i kız (% 54.8) 114'ü erkek (% 45.2) olmak üzere toplam 252 öğrenci üzerinde 2003-Kasım ayında gerçekleştirilmiştir. Örneklem yaş ortalaması 21.46 olup (ss: 1.99), yaş aralığı 17-29'dur.

	FAKÜLTE / BÖLÜM	n	%
1	İlahiyat Fakültesi	28	11.1
2	Tıp Fakültesi	23	9.1
3	Ziraat Fakültesi	46	18.3
4	Mimarlık-Mühendislik Fakültesi	49	19.4
5	İktisadi-İdari Bilimler Fakültesi	41	16.3
6	Eğitim Fakültesi	56	22.2
7	Diğer (Meslek Yüksek Okulları)	9	3.6
	TOPLAM	252	100.0

Veri Toplama Araçları

Araştırmada Allport ve Ross'a (1967) dayanarak Kayıklık (2000) tarafından geliştirilen "*dinsel eğilim ölçeği*", Yaparel (1987) tarafından geliştirilen ve daha sonra Köktaş (1993) ve Yapıcı (2004, Yapıcı ve Zengin, 2003) tarafından kullanılan "*dinsel partikularizm ölçeği*", Rokeach (1960) ve Kağıtçıbaşı'na (1973) dayanarak Yapıcı (2002, 2004; Yapıcı ve Zengin, 2003) tarafından geliştirilen ve uygulanan "*dinsel*

dogmatizm ölçeği” ve Bogardus’tan (1925) hareketle yine Yapıcı (2004) tarafından geliştirilen ve uygulanan “*dış dinî gruplara (Hıristiyanlara, Yahudilere ve Hindulara) yönelik sosyal mesafe ölçeği*” ile Martin ve Wasti’nin geliştirdiği Güldü’nün (1998) Türkçe’ye kazandırdığı ve Kayıklık (2001) tarafından da kullanılan “*belirsizlik karşısında hoşgörüsüzlük ölçeği*” ölçeği olmak üzere yedi farklı ölçek kullanılmıştır. Söz konusu ölçekler başka çalışmalarda kullanıldığı için yeniden geçerlilik analizine tabii tutulmamış, sadece güvenilirlikleri ölçülmek için alpha değerlerine bakılmıştır. Tablo 2’deki alpha değerleri ölçeklerin güvenilir olduğunu göstermektedir.

ÖLÇEKLER	Madde Sayısı	Alpha
Dinsel yönelim ölçeği	10	.70
Dinsel partikularizm	3	.83
Dinsel dogmatizm	16	.89
Hıristiyanlara yönelik sosyal mesafe ölçeği	5	.76
Yahudilere yönelik sosyal mesafe ölçeği	5	.78
Hindulara yönelik sosyal mesafe ölçeği	5	.78
Hoşgörüsüzlük	6	.79

Verileri Analizde Kullanılan Teknikler

Dinsel yaşayışın ön yargı, hoşgörüsüzlük, sosyal mesafe vs. gibi ötekine yönelik tutumların, yani dinin din dışı davranışlar üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu incelenildiği bu çalışmada korelasyon tekniği kullanılmıştır. Gerek verilerin girilmesinde gerekse çözümlenmesinde SPSS for Windows 11.00 paket programı kullanılmıştır.

Bulgular

Hipotez 1-a’ya göre dindarlık eğilimiyle dinsel partikularizm arasında anlamlı bir ilişki olacağı ön görülmüştü. Başka bir deyişle Allport’un (1954, 1960, 1966, Allport ve Rose, 1967) kavramlaştırdığı anlamda içe dönük dindarlar dinlerini içten ve samimiyetle yaşadıkları için diğer dinsel gruplara karşı daha hoşgörülü bir tavır içerisinde olacaklardır. Dinsel partikularizm temelde mensup olunan dinsel grubun tek gerçek hakikati temsil ettiği inancına dayanan etnosantrizmden kaynaklandığı için partikularist tutumları kuvvetli olanların öteki gruplara karşı dışlayıcı bir tavır içerisinde oldukları varsayılmaktadır. Buna göre içe dönük dindarlık eğilimi ötekini dışlayıcı değil de kapsayıcı bir karakter arz ettiği için bunların dinsel açıdan daha az partikularist bir tutum içerisinde olacakları ileri sürülmüştü.

	r	p
Dinsel eğilim & Dinsel partikularizm	-.449	.000

Tablo 3’e göre gençlerin dinsel eğilim düzeyleriyle dinsel partikularizm düzeyleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı, fakat ters yönlü bir ilişki vardır ($r = -.449$). Başka bir deyişle, dinsel eğilim ölçeğinden düşük puan alanlar dinsel partikularizm

ölçeğinden yüksek puan almışlardır. Söz konusu ölçekten düşük puan alanların içe dönük dindar kategorisinde oldukları da düşünülecek olursa, bunların dinsel partikülarizm düzeylerinin yüksek olduğu şeklinde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu ise hipotezimizin (1-a) destek bulmadığını göstermektedir. .

1-b nolu hipotezde ise dinsel eğilim ile dinsel dogmatizm arasında anlamlı bir ilişkinin görüleceği şeklinde bir ön görüden hareket edilmişti. Buna göre dışa dönük dindarların içe dönük dindarlara nispetle dinsel açıdan daha dogmatik bir zihinsel yapı içerisinde olacakları yönünde bir beklenti içerisindeydik.

Tablo 4: İç ve dış güdümlü dindarlık eğilimi ile dinsel dogmatizm arasındaki ilişki		
	r	p
Dinsel eğilim & Dinsel dogmatizm	-.645	.000

Tablo 4'deki veriler, yukarıda söz konusu edilen hipotezin (1-b) desteklenmediğini göstermektedir. Çünkü dinsel eğilim ile dinsel dogmatizm arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı, fakat ters yönlü bir ilişki tespit edilmiştir ($r = -.645$). Bu ise içe dönük dindarların dinsel açıdan daha dogmatik, dışa dönük dindarların ise daha az dogmatik oldukları anlamına gelmektedir.

Tablo 5: İç ve dış güdümlü dindarlık eğilimi ile hoşgörüsüzlük arasındaki ilişki		
	r	p
Dinsel eğilim & Hoşgörüsüzlük	-.174	.006

1-c nolu hipotezde ise içe dönük dindarların dışa dönük dindarlara nispetle daha fazla hoşgörülü olacağı, yani dinsel eğilim ile hoşgörüsüzlük arasında pozitif bir korelasyon ortaya çıkacağı ileri sürülmüştü. Ancak Tablo 5'deki sonuçlar dinsel eğilim ile hoşgörüsüzlük arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı, fakat ters yönlü bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir ($r = -.174$). Çünkü elde edilen veriler, dinsel eğilim puanı düştükçe hoşgörüsüzlük puanının arttığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle hipotezimizin (1-c) destek bulmadığını söyleyebiliriz.

Tablo 6: İç ve dış güdümlü dindarlık eğilimi ile Hristiyanlara, Yahudilere ve Hindulara yönelik sosyal mesafeler arasındaki ilişki		
	r	p
Dinsel eğilim & Hristiyanlara yönelik sosyal mesafe	.520	.000
Dinsel eğilim & Yahudilere yönelik sosyal mesafe	.555	.000
Dinsel eğilim & Hindulara yönelik sosyal mesafe	.461	.000

2 nolu hipotez; içe dönük dindarlık eğilimiyle Hristiyanlara, Yahudilere ve Hindulara yönelik sosyal mesafe tercihleri arasında anlamlı bir ilişkinin ortaya çıkacağı şeklinde kurgulanmıştır. Bu çerçevede içe dönük dindarlara nispetle dışa dönük

dindarların öteki dinsel gruplara karşı daha fazla ön yargılı olacakları ileri sürülmüştü. Ancak Tablo 6'daki verilere göre bu hipotezimiz destek bulmamıştır. Zira dinsel eğilim ölçeğinden yüksek puan alanlar (dışa dönük dindarlar) Hıristiyan, Yahudi ve Budistlere yönelik sosyal mesafe ölçeklerinden de yüksek puan almışlardır. Bu da dış güdümlü dindarların öteki dinsel gruplarla yakın ilişkiler kurmaya daha eğilimli, dolayısıyla daha az ön yargılı oldukları şeklinde değerlendirilebilir. Yani dinsel eğilimle dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihleri arasında pozitif yönde $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir ilişki vardır (sırasıyla: $r = .520; .555; .461$).

	r	p
Dinsel partikularizm & Dinsel dogmatizm	.541	.000
Dinsel partikularizm & Hoşgörüsüzlük	.189	.003
Dinsel partikularizm & Hıristiyanlara yönelik sosyal mesafe	-.461	.000
Dinsel partikularizm & Yahudilere yönelik sosyal mesafe	-.482	.000
Dinsel partikularizm & Hindulara yönelik sosyal mesafe	-.426	.000

Tablo 7'ye göre dinsel partikularizmle dinsel dogmatizm ($r = .541$) ve hoşgörüsüzlük ($r = .189$) arasında pozitif; Hıristiyanlara ($r = -.461$), Yahudilere ($r = -.482$) ve Hindulara ($r = -.426$) yönelik sosyal mesafeler arasında ise negatif bir ilişki vardır. Bu ise *ötekine* yönelik olumsuz bakışların ve ön yargılı tutumların dinsel partikularizmle yakından ilişkili olduğu anlamına gelmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Kişiler ve gruplar arası ilişkilerin olumlu ya da olumsuz, dostça ya da düşmanca, ön yargılı ya da hoşgörülü bir tarzda oluşması sosyo-kültürel, dinsel, bireysel vs. pek çok sebepten beslenerek şekillenmektedir. Bu anlamda dini algılama ve yaşama biçimleri, pek çok faktörün yanında özellikle kişisel ve toplumsal sebeplerle birleşerek, diğer inanç mensuplarına yönelik tutumların yönünün ve şiddetinin “ne” ve “nasıl” olacağını belirlemektedir (Vergote, 1999). Bununla birlikte dinle de bütünleşerek, bir insanın ya tek tek bireylere ya da bütün bir gruba yönelik tutumların duygusal, düşünsel ve davranışsal boyutunu da dikkate almak durumundayız. Esasen araştırmamızda dinsel eğilimle birlikte dinsel partikularizm, dinsel dogmatizm, hoşgörüsüzlük ve sosyal mesafe ölçeklerinin kullanılması da bir yönüyle söz konusu bu dört olgunun *ötekiyle* ilişki hususunda farklı noktalara atıf yapmasıdır. Çünkü dinsel partikularizm duygusal açıdan kişinin kendi grubunu yüceltmeyi, diğerlerini de göreceli olarak değersizleştirmeyi içermektedir. Meselenin kognitif boyutu ise sıkı bir dinsel tutuculuğu ifade eden dinsel dogmatizmdir (Yapıcı ve Zengin, 2003). Hoşgörüsüzlük bizzat bireylere ve gruplara yönelik kişisel, hatta çoğu kere marazî (patolojik) bir tavır olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal mesafeler ise kişisel bir tercih olmaktan ziyade bir sosyal gruba mensup olanların içinde doğup büyüdükleri sosyo-kültürel çevrede yaygın olarak bulunan (carî olan) normlardan ve değerlerden beslenerek şekillenmektedir. Dolayısıyla kişi dinsel açıdan partikularist bir tutum içerisinde olsa bile dinsel bakımdan dogmatik olmayabilir ya da bireysel açıdan hoşgörülü olduğu halde, benimsediği dinin emir ve yasakları çerçevesinde kültürel olarak aynı grubu paylaştığı kişilerle benzer tutumlar

geliştirerek diğer dinsel ya da etnik gruplara sosyal mesafe açısından uzak bir konumda bulunabilir. Başka bir deyişle bu dört olgu bir yönüyle ön yargı ve hoşgörüsüzlük kavramları altında toplansa da bir başka yönüyle birbirinden bağımsız olarak ön yargı ve hoş görüsüzlüğün farklı boyutlarına işaret etmektedir.

Dinsel eğilimlerin ön yargı ve hoşgörüsüzlük hususunda nasıl bir etkiye sahip olduğu ya da ne tür dindarlık şekillerinin bu tür tutum ve davranışları azalttığı ya da artırdığının sorgulandığı bu araştırmadan elde edilen sonuçlara göre çalışmamızın başında ileri sürdüğümüz 1-a, 1-b, 1-c ve 2 nolu hipotezler desteklenmemiştir. Çünkü Allport'un (1954, 1966, Allport ve Ross, 1967) gerek kuramsal ön görüşü gerekse yaptığı araştırmalardan elde ettiği bulgular çerçevesinde, dışa dönük dindarların *öteki* dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe düzeyleri açısından daha uzak bir konumda bulunacakları beklentisindeydik. Ancak bulgularımız bu beklentilerin tam tersini ortaya koymuştur. Halbuki dışa dönük dindarların dini *araç*, içe dönük dindarlarınsa dini *amaç* olarak algıladığı şeklindeki kuramsal bir yaklaşımdan hareket eden Allport (1954, 1966, Allport ve Ross, 1967), yaptığı çeşitli çalışmalara dayanarak bu ön görüşünün doğrulandığını söylemektedir. Esasen ona göre içe dönük olanların ön yargı ve dogmatizm düzeylerinin dış güdümlülere nispetle oldukça düşük olması da buradan kaynaklanmaktadır. Daha öncede bahsettiğimiz gibi, Gürses (2001) ve Kayıklık'ın (2001) gerçekleştirdiği çalışmalarda da, Allport'un söz konusu ön görüşü ve bulgularının aksine, içe dönük dindarların daha fazla ön yargılı ve hoşgörüsüz olduğu tespit edilmişti. Bizim çalışmamızda ise dışa dönük dindarların dinsel partikularizm ve dinsel dogmatizm düzeyleriyle birlikte hoşgörüsüzlük düzeylerinin içe dönük dindarlara nispetle daha düşük olması, adeta bunun doğal bir sonucu olarak da dış dinsel gruplarla sosyal ilişkiler geliştirmeye daha fazla eğilimli olduklarını ortaya koyan bulgular, onların ön yargı düzeylerinin içe dönüklere nispetle daha zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim dinsel eğilim ile dinsel partikularizm, dinsel dogmatizm ve hoşgörüsüzlük arasında ters yönlü bir korelasyonun olması da, içe dönük dindarların daha dogmatik, daha partikularist ve daha fazla hoşgörüsüz bir tutum içerisinde oldukları anlamına gelmektedir. Bu noktada şu soruları sormak anlamlı olmaktadır: Dinsel eğilim ile ön yargılı ve hoşgörüsüz olma arasında ülkemizde yapılan çalışmaların sonuçlarıyla Batıda yapılan çalışmaların sonuçları arasında ciddi farklılıkların bulunması nasıl izah edilebilir? Acaba burada söz konusu edilen farklı sonuçlar, toplumsal, kültürel ve dinsel farklılıklarla izah edilebilir mi? Kanaatimizce, bu farklı sonuçlar bir yandan kültürel farklılıklarla, dolayısıyla bireyin mensup olduğu kültür içerisinde kendine has bir kişilik geliştirmesiyle, bir yandan da İslam dininin, mensuplarına sunduğu din ve dünya anlayışı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan algılama ve anlamlandırma biçimleriyle ilişkilidir. Bununla birlikte içe dönük dindarların dinî-sosyal gruplara yönelik sosyal mesafe tercihlerinde ön yargılı bir tavır takınmaları ise onların sosyo-kültürel ön yargıların kıskacında buldukları anlamına gelebilir.

Dinsel partikularizmle dinsel dogmatizm arasında anlamlı bir ilişkinin olması her iki hususun birbirini beslediği anlamına gelebilir. Aslında bu iki husus arasında tespit edilen söz konusu ilişki, *ötekine* yönelik ön yargılı tutum ve davranışların güdüsel ve bilişsel bir temelini olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre Rokeach'ın (1960) ifadesiyle *kapalı bir zihinsel yapıya* sahip olan dogmatik kişiler daha fazla partikularist olma eğilimi içerisindeyler. Daha önce Yapıcı (2004; Yapıcı ve Zengin, 2003)

tarafından yine üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Bu da dinsel dogmatizm faktörünün sistemli olarak ön yargılı tutum ve davranışları etkilediği şeklinde değerlendirilebilir.

Çalışmadan elde edilen bir başka bulgu da dinsel partikularizm düzeyi arttıkça hem hoşgörüsüzlüğün arttığı hem de dinsel gruplar arası sosyal mesafelerin daha fazla daraldığını ortaya koymuştur. Başka çalışmalarda da (bk. Yapıcı, 2004) bu yönde sonuçların elde edilmiş olduğu hatırlanacak olursa, dinsel etnosantrizme dayalı olarak ortaya çıkan ve dinsel hoşgörüsüzlüğü de içine alan dinsel partikularizm düzeyinin gruplar arası ilişkilerin yapısını ve niteliğini etkileyen, hatta önemli ölçüde belirleyen faktörlerden birisi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Taylor ve Jaggi (1974) ile Hewstone, Islam ve Judd'ın (1993) çalışmalarında dinsel grupların birbirlerine yönelik sosyal algılarını şekillendiren ön yargıların büyük oranda dinsel etnosantrizmden beslendiğini tespit etmeleri de bu kapsamda ele alınabilir.

Özetle söyleyecek olursak, gerek bizim bu çalışmamızda gerekse başka çalışmalarda ortaya çıkan sonuç, dindarlık ile ön yargılı ve hoşgörüsüz olma arasında, çeşitli düzeylerde bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ancak bu ilişkiyi bir sebep-sonuç ilişkisi olarak değerlendirme hususunda aceleci olmamak gerekir, yani belli bir dindarlık şeklini sebep, ön yargılı ve hoşgörüsüz olmayı da sonuç olarak kabul ederek çözümlenmeler yapmak yanıltıcı olabilir. Çünkü dindarlık ile ön yargı ve hoşgörüsüzlük arasındaki ilişkiyi belirlemek için yapılan çalışmalarda genellikle korelasyonel teknikler kullanılmaktadır. Fakat korelasyonel çalışmalarda sebep-sonuç ilişkisinin nadiren ortaya çıktığı da unutulmamalıdır. Ayrıca dindarlık şekilleri ve dinsel yaşayışın farklı görüntüleri ile ön yargılı ve hoşgörüsüz olma arasındaki ilişkinin yönünü ve şiddetini belirleyen çok değişik faktörlerin var olduğu da bir gerçektir. Şu hususu da vurgulamak gerekir ki, dindarlık ile ön yargı ve hoşgörüsüzlük arasındaki ilişki farklı dinlerde, farklı sosyo-kültürel yapılarda, farklı coğrafyalarda farklı şekiller alabilmektedir. Bréchon'un (1998) çalışması bu hususu destekleyen bulgular içermektedir. Allport'un (1954, 1966, Allport ve Ross 1967) öngörü ve bulgularının gerek bizim gerçekleştirdiğimiz bu araştırmada, gerekse Kayıklık (2001) ve Gürses'in (2001) çalışmalarında teyit edilmemesini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Kaynaklar

- Adorno T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. ve Sanford, L. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper-Row.
- Allport, G. W. ve Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology* 5, 432-443.
- Allport, G. W. (1968), *The person in psychology: Selected essays*. Boston: Beacon Press.
- Allport, G. W. (1950). *The individual and his religion: A psychological interpretation*. London: The Macmillan Company.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge: Addison Wesley.
- Allport, G. W. (1960). *Personality and social encounter: Selected essays*. Boston: Beacon Press.
- Allport, G. W. (1966). The religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion* 5, 447-457.
- Argyle, M. ve Beit-Hallahmi, B. (1975). *The social psychology of religion*. London ve Boston: Routledge ve Kegan Paul.
- Argyle, M. (1965). *Religious behaviour*. London: Roudledge ve Kegan Paul.

- Argyle, M. (1999). *Din psikolojisi alanındaki yeni gelişmeler*. (Çev., T. Küçükcan), *Dini Araştırmalar II* (4), 195-208.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion: An introduction*. London: Routledge.
- Azzi, A. E. ve Klein, O. (1998). *Psychologie sociale et relations intergroupes*. Paris: Dunod.
- Batson, D. C. ve Ventis, L. W. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. Oxford: Oxford University Presses.
- Beit-Hallahmi, B. ve Argyle, M. (1997). *The psychology of religious behaviour, belief and experience*. London ve New York: Routledge.
- Bréchon, P. (1998). Religion et politique en Europe. In: P. Million (Ed), *Réligiosité Religion et Identités Religieuses*, (pp.251-282) Grenoble: Université Pierre Mendès Frances.
- Billig, M. (1984). Racisme préjugés et discrimination. In: S. Moscovici (Ed.), *Psychologie Sociale*, (pp. 449-472), Paris: PUF.
- Bourhis, R. Y. ve Gagnon, A. (1994). Les préjugés la discrimination et relations intergroupes. In: R. J. Vallerand (Ed), *Les Fondements de la Psychologie Sociale*, (pp. 707-773), Paris: Gaëtan Morin.
- Capozza, D. ve Volpato, C. (1994). Relations intergroupes: Approches classiques et contemporaines. In: R. Y. Bourhis, J.-P. Leyens (Eds.), *Stéréotypes Discrimination et Relations Intergroupes*, (pp. 13-39), Liège: Mardaga.
- Dollard, J., Doob, L. W, Miller, E. N., Mowrer, O. H. ve Sears, R. R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Donahue, M. J. (1985). Intrinsic and extrinsic religiousness: Review and meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology* 48, 400-419.
- Fromm, E. (1993). *Psikanaliz ve din*. (Çev. A. Arıtan), İstanbul: Arıtan Yayınları.
- Glock, C. Y. (1998). Dindarlığın boyutları üzerine. (Çev., M. E. Köktaş), Y. Aktay, M. E. Köktaş (Der.), *Din Sosyolojisi içinde* (ss. 252-274), Ankara: Vadi Yayınları.
- Godin, A. (1986). *Psychologie des expériences religieuses: La desir et la réalité*. Paris: Le Centurion.
- Gorsuch, R. L. (1998). Din psikolojisi. (Çev. A. Kuşat). *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, 226-248.
- Güldü, Ö. (1998). *Aşırı uçlarda siyasal tutumlara sahip üniversite öğrencilerinin bazı psikolojik değişkenler açısından karşılaştırılması*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gürses, İ. (2001). *Kölelik ve özgürlük arasında din: Üniversite öğrencileri üzerinde sosyal psikolojik bir araştırma*. Bursa: Arasta Yayınları.
- Harlak, H. (2000). *Önyargılar: Psikososyal bir inceleme*. İstanbul: Sistem Yayınları.
- Hewstone, M., Islam, M. R. ve Judd, C. M. (1993). Models of crossed categorization and intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology* 64, 779-793.
- Hodgson, M. G. S. (1993). *İslam'ın serüveni: Bir dünya medeniyetinde tarih ve bilinç I*. (Çev. M. Karabaşoğlu), İstanbul: İz Yayınları.
- Hökelekli, H. (1993). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1973). *Gençlerin tutumları: Kültürler arası bir karşılaştırma*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Kayıklık, H. (2000). *Dini yaşayış biçimleri: Psikolojik temelleri açısından bir değerlendirme*. Yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kayıklık, H. (2001). Çeşitli meslek gruplarında dinsel eğilim ile hoşgörüsüzlük arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1(1), 124-135.
- Kayıklık, H. (2003). Allport'a göre dini yaşayışa gelişimsel bir açılım. *Dini Araştırmalar* 5 (15), 121-138.
- Koç, T. (1995). *Din dili*. Kayseri: Rey yayıncılık.
- Köktaş, E. (1993). *Türkiye'de dini hayat: İzmir örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları.

- Leyens, J.-P., Yzerbyt, V. ve Schadron, G. (1996). *Stéréotypes et cognition sociale*. (Traduction de: G. Schadron) Sprimont: Mardaga.
- Meadow, M. J. ve Kahoe, R. D. (1984), *Psychology of religion: Religion in individual lives*, New York: Harper ve Row.
- Onay, A. (2001) Dindarlık ölçme çalışmaları: Dindarlık ölçümünde üç farklı yaklaşım. *İslami Araştırmalar Dergisi* 14 (3-4), 339-349.
- Payette, M. (1970). Religion et préjugé. *Psychologie Française* 15, 263-277.
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and socio-cultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution* 2, 29-42.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Sezen, A. (2002). *Dinin önyargılar üzerindeki çift yönlü etkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Stark, R. ve Glock, C. Y. (1969). Dimensions of religious commitment. In: R. Robertson (Ed.), *Sociology of Religion*, (pp. 253-261), New York: Penguin.
- Şerif, M. ve Şerif, C. W. (1979). Les relation intra-et intergroupes: Analyse expérimentale. (Traduction de J. Deschamps), In: W. Doise ve J.-C. Deschamps, *Expériences Entre Groupes*, (pp. 15-58), Paris: Mouton.
- Şerif, M. ve Şerif, C. W. (1996). *Sosyal psikolojiye giriş I-II*, (Çev., M. Atakoy, A. Yavuz), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1986). An integrative theory of intergroup conflict. In: W. G. Austin ve S. Worchel (Eds), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, (pp. 7-24). California: Brooks-Cole.
- Tajfel, H. (1972). La catégorisation sociale. In: S. Moscovisi (Ed.), *Introduction à la Psychologie Sociale I*. (pp. 272-302) Paris: Librairie Larousse.
- Tajfel, H., Billig, M. G., Bundy, R. P. ve Flament, C. (1979). Catégorisation sociale et comportement intergroupes. (Traduction de J. Deschamps), In: W. Doise ve J.-C. Deschamps, *Expériences Entre Groupes*, (pp. 121-149), Paris: Mouton.
- Taylor, D. M. ve Jaggi, V. (1974). Ethnoscience and causal attribution in a South Indian context. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 5, 439-445.
- Turner, J. C. (1979). Comparaison sociale et identité sociale: Quelques perspectives pour l'étude du comportement intergroupes. (Traduction de: J. Deschamps), In: W. Doise ve J. C. Deschamps, *Expérience Entre Groupes* (pp. 151-184), Paris: Mouton.
- Vergote, A. (1999). *Din inanç ve inançsızlık*. (Çev., V. Uysal), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Yaparel, R. (1987). *Yirmi kırk yaş arası kişilerde dinî hayat ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yapıcı, A. ve Zengin, Z. S. (2003). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin dinin etkisini hissetme düzeyleriyle psiko-sosyal uyumları arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2), 65-127.
- Yapıcı, A. (2002). Dini yaşayışın farklı görüntüleri ve dogmatik dindarlık. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2), 75-117.
- Yapıcı, A. (2003). Fiziksel ve sosyal hadiselerle sebep atfetmede dinin rolü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1), 126-165.
- Yapıcı, A. (2004). *Din-kimlik ve ön yargı: Biz ve onlar*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Yavuz, K. (1982). Din psikolojisinin araştırma alanları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V, 87-108.
- Yıldız, M. (1998). *Dinî hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yzerbyt, V. ve Schadron, G. (1996). *Connaitre et juger autrui*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.